

Nigar Qüdrət qızı İsmaylzadə³³
TƏSƏVVUFUN DİGƏR ELM LƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Təsəvvüf İslamın mənavi yoludur. Təsəvvüf maddi-mənəvi kirlərdən təmizlənilib, gözəl əxlaq və xüsusiyətlər qazanaraq dinin mahiyyətinə uyğun yaşamaqdır. Təsəvvüf İslam aləminin mükəmməlliyini zirvələrə qaldıran səmərəli təlimdir. Təsəvvüf mahiyyətinə görə könlün müəyyən səviyyəyə hazır ola bilməsi və ilahi vəsala çatmaq üçün bir mərhələ, qazanması, nəfisi təmizləmək, xam insandan kamil insan səviyyəsinə çatmaqdır.

Təsəvvüfün mahiyyətini təşkil edəcək bir xüsus da Məhəmməd peyğəmbərin həyat yolu, o mübarək varlığın həyat və fəaliyyətinə ümumi baxışın formalaşmasıdır. Peyğəmbərin həyatının hər mərhələsində insanlığa gözəl örnək olması, insanların təbiiyə etmə, təmizləmə məsələsi onun əsas qayasıdır. Təsəvvüf əslində insanlığın başlanğıcından bütün peyğəmbərlərin həyatında var olmuşdur. Hər peyğəmbərin həyatında təsəvvüfün izlərini tapmaq olar.

Səadət əsində kəlam, fiqh və bir sıra elmlər inkişaf etməmişdi. İlk mü təsəvvüflər düşüncə və təcrübələrini ətraflarında toplanan insanlara öyrətməklə yanaşı, təriqət qurmuşdular. Bununla bərabər fiqh, təfsir, kəlam kimi təlimlər və hökmlər var idi, lakin sistemləşdirilməmişdi. Bir müddət keçdikdən sonra "fiqh" elmində nüfuz sahibi olan alimlər tərəfindən təlimlər səhəbəyə öyrədilir və "məzhəb" adı altında xalqa çatdırılırdı. Bu məzhəblər xalq tərəfindən qəbul edilirdi. Məzhəblər də böyük alimlərin adı ilə adlandırılırdı. Başqa dini elmlərdə olduğu kimi, təsəvvüfün də təlqin etdiyi zövq və təqva həyatı da səadət əsində yaşamışdı. Aradan zaman keçdikcə xalq dostları xalqın dünya malına təslim olub qəflətə düşməsinə mane olmaq məqsədilə ilahi rızanı qazanmaq üçün onlara nəsihətlər vermiş və qəflətdən oyaatmaq üçün xəbərdar etmişlər. Məqsəd İslamı gözəl yaşamaq, doğru olanı təbliq etmək, ibadətləri səmiiyyətlə icra etmək idi (6, 29).

Xalq bu nəsihətlərdən kifayət qədər faydalanardı və həmin şəxsləri özlərinə rəhbər olaraq qəbul edirdi. Nəticədə bir təsəvvüf məktəbi sayıla bilən bu ustaların adı ilə sufi təriqətlər yaranmağa başladı. Təsəvvüf tarixi ilə bağlı qaynaqlar ilk sufi təriqətləri olaraq: Muhasibiyə, Qəssariyyə, Teyfuriyyə və s. adlarını qeyd edirlər. XII əsrdən etibarən sufi təriqətlərinin hər birinin inkişaf edərək müstəqil bir məktəb və təşkilat halına gəldiyi müşahidə olunur. Hər bir təriqətin qurucusu müəyyən etdiyi bəzi qanunları, adətləri var idi. Təsəvvüfün qanunlarını müəyyən edən mü təsəvvüflər ümumilikdə öz adları ilə zikr edilən təriqətləri qurdular. Təsəvvüfün daha təsirli olmasını, xalq arasında daha sürətli bir şəkildə yayılmasını təmin edən təriqətlər, varlıqlarını bütün İslam dünyasında günümüzə qədər davam etdirmişdilər. Təriqət qurucusu başlıca mü təsəvvüflər bunlardır: Əbdülqadir Gilani (Qadiriyyə), Əhməd Rūfai (Rūfaiyyə), Nəcməddin Kübra (Kübrəviyyə), Mövlana Cəlaləddin Rumi (Mövləviyyə), Səfiyyəddin Ərdəbili (Səfəviyyə), Ömər Xəlvi (Xəlviyyə), Hacı Bayram Vəli (Bayramiyyə) (5, 18-19).

Təsəvvüfün fəlsəfi bir əsası vardır. Təsəvvüf bir sıra İslam elmləri ilə: kəlam, təfsir, fiqh və digər elmlərlə bağlıdır, lakin bununla bərabər təsəvvüfün özünəməxsus xüsusi terminologiyası mövcuddur. Təsəvvüf sadəcə İslam elmləri ilə deyil, ədəbiyyat, incəsənət və fəlsəfə ilə də əlaqəlidir. Təsəvvüf, əslində insan elmidir. Aləmdən sıyrılaraq öz ruhunda dərinləşən insan hikmət və həqiqətlər sarayını qapısına çatar. Qurani-Kərimi anlayan və ona gerçək imanını yolu olaraq yaşayanlar həqiqi təsəvvüf ərləndir. Dinin məqsədi insanlığa Yaradıcısını tanıtmak, Ona qarşı məqsəd və vəzifələri bilmək, münasibətləri süzl, ədalət üzərində qurmaqdır. Təsəvvüfün hədəfi də möminin bu hədəflərə çatdırmaqdır. Bu səbəbdən də həmin qaydalan gözəl şəkildə aşılamaq üçün təsəvvüfün digər elmlərlə sıx əlaqəsi vardır.

İslamın önəmli sahələrindən sayılan kəlam haqqı sübut etmək, batili rədd etməkdir. Təsəvvüfün hədəfi də kamil xüsusiyətlərə sahib olan, nöqsən sifətlərdən uzaq, uca Rəbbi qəlbən tanıya bilməkdir. Kəlam elmi kitab və sünnəni əsas götürərək hər bir hadisəni ağıln vasitəsilə həll etməyə çalışır. İslam ağıl hər hansı bir işə görə məsuliyyət daşımağın şərtlərindən biri sayılır. Lakin Həqiqətə çatmaq üçün müəyyən mərhələdə ağıl kifayət etmir. Təsəvvüfdə isə ağıln gücünün çatmadığı halda qəlbə yardımı çağıraraq xilası təslimiyətdə tapmaq mümkündür. Ağıl insanı həqiqətə çatdırmaq üçün kifayət etmədikdə insanın qəlbinə doğan fikirlər köməyə gəlir. Təsəvvüf kəlam elminin həqiqətlərini fərdin imanını sağlamlaşdıraraq Allahın varlığı və birliyi məsələsində onu tam inandırdığı bir birliyə qovuşdurur.

Təfsir elmi Qurani-Kərimin dərin mənalarnı izah edən bir elmdir. Bu istiqamət ilə təfsir məzhə qaynağını müqəddəs kitabdan alaraq qəlbə arındırıb kamilliyə çatmaq istəyən mü təsəvvüflər üçün bir açar rolunu icra edir. Çünki mü təsəvvüf Qurani-Kərimi özünə əsas götürür. Qurani-Kərim insan həyatının hər sahəsində insanı nəzarətdə saxlayaraq ona yardımçı olmağa çalışaraq Allahın rızasını qazanmağı hədəf seçir. Bütün bu məsələlər də təsəvvüf əhlinin əsas hədəfidir. Mü təsəvvüflər bu doğru yolun qanunlarını Qurani-Kərimin dərin mənasında tapırlar. Təsəvvüf əhlinin başlıca ilham qaynağı Qurani-Kərim olduğundan mü təsəvvüflər təfsir elminə böyük xidmət göstərmişlər. Bu baxımdan mü təsəvvüflərin ayələrin işarə etdiyi mənalarnı ortaya çıxararaq bu elmin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Quranın təsiri dərin mənalara bağ vuraraq çoxlu hikmətlər əldə etmişlər. Təbii ki, Qurani-Kərimi tam mahiyyəti ilə anlamaq mümkündür deyildir. Aşağıdakı misradə bunun sübutu belə təsvir olunur:

"Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm olsaydı, dəryyəyə də arxasından daha yeddi dəryyə (mürəkkəb) qatılsaydı, yəni də Allaha sözləri (yazılmaqla) tükənməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət sahibi , hikmət sahibidir (3, Loğman, 31/27). Bu baxımdan Qurani-Kərimin kəşf edilməz mənalarnı mövcuddur. Böyük mü təsəvvüf Mövlana bu mövzu ilə bağlı belə deyir: "Qurani-Kərimin zahirini bir qab mürəkkəblə yazmaq mümkündür. Ehtiva etdiyi bütün sirləri ifadə etməyə isə sahlisiz dəryyələr mürəkkəb, yer üzündəki bütün ağaclar da qələm olsa, yəni də kifayət etməz" (6, 85). Bu ifadədən də belə nəticəyə gəlmək olar ki, təkəbbürlü, mənəvi xəstəliyi olan insanlar Allahın ayələrinə anlamağa qadir deyilərlər. Mənəvi

təmizləmə və təbiiyə olmadan Quran, kainat və insan sirlərini bilmək mümkün deyildir. "Yer üzündə haqsız yerə (layiq olmadığı halda) təkəbbürlük edənləri ayələrinə anlamaqdan yayınacağıma (mane olacağıma) (3, Əl-Əraf, 71/46).

Hadis elmi peyğəmbərin yaradılışı və ya gözəl əxlaqı ilə bağlı xüsusiyətləri öyrənən elmdir. Təsəvvüftin də Qurani-Kərimdən sonra üz tutduğu ikinci elm hədisdir. Günah, haram, nəfisdən qurtulmaq, saleh əməllər etmək, təvazökarlıq, səbr kimi mənəvi keyfiyyətlər kimi mövzularla bağlı hədislər təsəvvüf əhlinin anlayışı və düşüncəsinin təməlini təşkil edir. Peyğəmbərimizin həyatı və həyat tərzi ilə bağlı düşüncələr təsəvvüflə hədis elmini bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Peyğəmbərimizin sadəcə sözləri və nəsihətləri deyil, davranışları da insanlar tərəfindən nəql edilmişdir. Bunların hamısı hədislərdə öz əksini tapır. Təsəvvüfün bir elm kimi ortaya çıxmasından öncə istər hədisçilər, istərsə də mü təsəvvüflər tərəfindən qələmə alınan "Kitabüz Zöhdlər", hədis elmi ilə təsəvvüf arasında körpü yaratmışdır (4, 87).

İslamın ilkin dövrlərində fiqh elmi dini və dünyəvi bütün məsələləri şərh edirdi. Bu elmi öyrənənlər "fəqih" adlanırdı (alim). Fiqh sözü varlığın və hadisələrin hikmətini bilən, insanın dini məsələlərdə lehinə və əleyhinə olan məsələləri bir-birindən seçməyə imkanı olan şəxsi ifadə edirdi (2, 489). Təsəvvüf də insanın lehinə və ya əleyhinə olan hər bir şeyi, həm də bətinə yönü ilə bitib, ondan doğan nəticələrə əməl etməsində, fiqh dəstəməz, namazı düzgün qılmaq, oruc, dini şərtləri bildiri. Təsəvvüf isə qəlbə təmizliyi qulu mərifətə və həssaslığa hazırlayır.

Fənni elmlərin təsəvvüflə əlaqəsi olmadığını iddia edənlər yanılırlar. Varlıqların və hadisələrin yaranmasında hikmət və keyfiyyətlə bağlı axtarış aparan hər bir elmi fəaliyyətin yolu sonunda ametafizik bir nöqtəyə çatır. Bu da fənni elmlərin təsəvvüflə qovuşacağı nöqtədir. Çünki təsəvvüf kainatdakı bütün varlıqların sirt və hikmətlərini, yəni metafizik yönlerini ümumi olaraq təhlil, təsbit və müəyyən edir. Fənni elmlərin maraq dairəsi maddi aləm, yəni təbii şeylərdir. Buna görə də maddi aləmə aid olan hər bir kəşf Yaradıcının qüdrət və əzəmətinə çıxır. Başqa yəndən İslam maddəni belə, metafizik yönəli ilə birlikdə incələyir. Çünki maddi aləmdəki hər kəşf yeni bilinənlərə yol açır. Xüsusilə müasir dövrimizdə bu elmlərin ağıllara heyvət, heyranlıq verən nöqtələrə çatması, nəticədə fiziki gerçəklərin metafiziklik üz-üzə gəlməsinə səbəb olmuşdur (6, 92). İnsanların genləri üzərində aparılan araşdırmalar, ortaya çıxan yeni kəşflər hər insanın özünə aid olan bir şifresi olduğu gerçəyini ortaya çıxarmışdır.

İncəsənət qəlbə qidalanandan vasitədir. İncəsənətdə incəlik və zəriflik insanın mənəvi dərinliyi ilə paralellik təşkil edir. İncəsənətin bir çox sahəsində təsəvvüflər motivləri görə bilərlik. Mü təsəvvüflər musiqinin qəlbə qida kimi dəyərləndirmişlər, heç də rədd etməmişlər. Musiqinin müşaiyyəti ilə səsləndirilən qəzal, qəsidə, ilahi kimi mənzumələrin yardımı ilə qəlbə coşğuya gətirmiş və "təsəvvüf musiqisi" adlanan musiqi növünün meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Süflərin ney, kütüm müşaiyyətdə saatlarla fasiləsiz raqs etmələri "Nə yana dönərsiniz Allahu görürsünüz?" düşüncəsi Uca Rəbbə olan sonsuz sevginin təzahürüdür.

Təsəvvüfün təfəkkir sisteminin ən mühüm ifadə vasitəsi ədəbiyyat olmuşdur. İslam dininin qəbul etdiyi ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədirlər. Təsəvvüf mənəvi, hiss, fikir və həyəcanları bəlli bir üslub və ədəb daxilində sətirlərə, misralara, sözlə çevirmişdir (1, 2-3).

Qovuşa bilmədiyi hər hansı bir şəxsə sətirlər vasitəsilə çataraq , sadəcə könüllərə deyil, dərinlik və məzmun genişliyinə sahib olduğuna görə də ədəbiyyatda böyük bir zənginlik vermişdir. Allahın varlığı və birliyi, yaradılış, varlığın həqiqəti, Hz.Məhəmmədə, Hz.Əliyə, imamlara və səhəbələrə duyulan sevgi, təriqət ədəb və ərkanı, ilahi eşq, vəcd, insana verilən dəyər, kamil insan təsviri, dünyanın faniyi, gözəl əxlaq, nəfsin təbiiyyəsi, kəramət, zikr, səma kimi mövzular təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzularıdır.

Təsəvvüf geniş mənada İslam mədəniyyətinin bütün sahələrində təzahür etdiyindən türk təsəvvüfü də orijinal ədəbiyyat olaraq ümumtürk mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

Türk dünyasında təsəvvüf cəryanının inkişaf edib yayılması ədəbiyyata da təsir etməyə bilməzdi. İnsanın nəfsini təbiiyyə etməsi, ilahi eşqdən nəsibini alməsi və vəsala çatması, eyni zamanda dünyanın faniyi, gözəl əxlaq kimi düşüncələr təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzularıdır.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra yaranan ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədirlər. Anadoludakı təsəvvüfün ilk ədibləri Yəsəvinin dərvişləridir. Onların dilindəki şeirlər "nəfəs"dir, "hikmət"dir. Təkkələrdə, dərgahlarda söylənən Haqq sözləri Türk xalqını bir-birinə daha da sıx bağlamışdır. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı Mövlana, Konovi, Yunus Əmrə, Hacı Bektəş, Sərefoğlu Ruminin əsərlərində gözəlliyi ilə təsvir olunmuş, təsəvvüf bu şairlərin yardımı ilə ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmişdir. Təsəvvüfdən bəhs edən dərvişlər həqiqət incilərini şeirlə dilə gətirmişlər. Bu mü təsəvvüflər üçün ədəbiyyat ilahi eşqi əks etdirmək üçün bir vasitə olmuşdur. Təsəvvüf ədəbiyyatında eşq hər şeydir, hər şey eşqdır. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatlarında mütləq həqiqət olan Allaha qovuşmağın eşq və ağıl olmaq üzrə başlıca iki yolu vardır. Aşiq eşqi, zahid isə ağıl əks etdirir. Məqsədə çatdırın, lakin ən çətin olan eşq yoludur və daima ağılla mübarizədədir və ilahi eşq ağıldan üstün mövqedə durur.

İlahi eşq mövzusu XI-XII əsrlərdə təsəvvüf və ya təkkə poeziyasının güclənməsi ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. XIII-XIX əsrlər divan ədəbiyyatında da ilahi eşq əsas mövzu olmuş, əsasən də klassik ədəbiyyat bir eşq ədəbiyyatı durumuna gəlmişdir. Şeirlərdə səslənən meyxanə, saqi, qədəh, gül, bülbül, pərvanə kimi təsəvvüf terminləri şeirin estetik gözəlliyini təmin edən ünsürlər olmuşdur (4, 5).

Məmarlıq incəlikləri ilə əks etdirən incəsənətin xüsusi növüdür. Zehni və ruhi istedadın daş, taxta üzərində təəcəssümüdür. Təsəvvüfün məmarlığa çox dəyərlər qazandırdığı məlumdur. İslam təsəvvüfünün dərinliyi ilə Süleymaniyyə məscidi və bütün məscid kompleksləri təhlil ediləndə orada İslam ruhunun əks olunduğu nəzərə çarpır. Təsəvvüf motivlərinin ustahılıqla, məharətlə simvollaşdırıldığı aydın şəkildə görünür. Həqiqətən Süleymaniyyə bir çox baxımdan möhtəşəm bir "Bahid"ə, yəni tək olan Allaha çatmaq, sonra da o Vahiddən təkrar təfərrüata (çoxluğa) dönüşü simvollaşdırın, müstəsna gözəlliyi olan bir mənə və incəliyi özündə əks etdirən əsərdir (6, 102).

³³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, docent Şorçışınalıq İnkülləsi, Türk filologiyası kafedrası

Xəttatlıq sənəti İslam incəsənətində xüsusi yer tutur. Tarix boyunca təkkə və dərgahların xəttatlığın inkişafında müstəsna yeri olmuşdur. Gözəl xətt Qurani-Kərimi ona layiq olan bir gözəlliklə yazmaq böyük bir sənətdir. Gözəl sətirləri yazıda əks etdirmək xəttatdan fəlsəfi düşüncə, səbr tələb edir. Səbrsiz, kobud insan belə bir incə işin öhdəsindən gələ bilməz. Təsəvvüfün də qayəsi ruhu nəfsdən uzaqlaşdıraraq onda nəcib, incə duyğular yaratmaqdır. Xəttatların da ruh aləmi, təmiz, rahat və həssas olmalıdır. Mənəvi güc böyük əsərlər yaratmağa zəmin yaradır. Qurani-Kərimdə əks olunan "Allah gözəldir, gözəl olan sevar" kəlamı da buna nümunədir (3, Müslim 147).

İslam davam etdikcə təsəvvüf də davam edəcək. Təsəvvüf fikir həyatımızı, düşüncə həyatımızı meydana gətirən bir məktəbdir. Təsəvvüf geniş mənada İslam mədəniyyətinin bütün sahələrində təzahür etdiyindən türk təsəvvüfü də orijinal ədəbiyyat olaraq ümumtürk mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Azmi Bilgin. Türk tasavvuf edebiyatının mahiyeti. Türkiyat Mecmuası, C 24, Bahar, 2014.
2. İbn-i Həcər. "İlleytis Mukaddimeti Fethil Bari". Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə tərcüməsi, XVI nəşr, Nurlar, 2014.
3. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə tərcüməsi, XVI nəşr, Nurlar, 2014.
4. Göksu Mehmet Davut. 4.İstanbul Edebiyat Festivali, Edebiyat və tasavvuf. Panel Sunulan və Tebliğlər Kitabı, İstanbul, 2012.
5. Mehmet Rihim. Seyid Yahya Bakuvi. Bakı, 2013.
6. Osman Nuri Topdaş. İmandan əhsana təsəvvüf. Bakı, 2009.

Açar sözlər: təsəvvüf, təsəvvüf ədəbiyyatı, təkkə, ilahi eşq, hədis, təfsir, fiqh, ədəbiyyat

Ключевые слова: суфизм, суфийская литература, текке, божественная любовь, хадис, тафсир, фикх, литература.

Key words: sufizm, sofi literature, tekke, devine love, hadith, interpretation, jurisprudence, literature

Summary

Sufizm it is amalgamation with eternal happenings, acquiring high morality and generosity features, to live in appropriated rules of religion Sufism. Sufism means coming closer to the Truth. Creation, the existence and unity of God, the truth of existence, respect towards the Prophet, divine love, human value, temporality of the world, and good moral principles constitute the basis of Sufi philosophy. Sufism is related to many sciences: hadith, interpretation, jurisprudence. Sufism is also related to literature, philosophy and art. All of these prove that sufism has special rol in Islam.

Резюме

Суфизм означает приобщение к вечному счастью, материально-духовное очищение, обретением прекрасных качеств и нравственности. жить соразмерно сущности религии. Суфизм означает приближение к Истине вместе с народом. Основу суфийской философии составляют такие темы, как Создание, существование и единство Аллаха, истинность существования, любовь к Пророку Мухаммеду, божественная любовь, ценность человека, прекрасное поведение. Суфизм связан с рядом исламских наук: хадисами, тафсиром, фикхом. Суфизм также связан с лирататурой, философией и искусством. Все эти особенности доказывают, что суфизм играет особенную роль в Исламе.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva